

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא

חלק א: עונשים

11	פרק ראשון: כמה מיתות נמסרו לבית דין: מן המקרא עד המשנה מיתות בית דין במסורות פרשניות קדם־תנאיות 13 המסורות התנאיות 20 מסורת המשנה 27 למה המציאו חז"ל את מיתת חנק 33
35	פרק שני: מיתות קלות ומיתות חמורות ארבע מיתות שנמסרו לבית דין 36 מיתות קלות ומיתות חמורות 45 מחלוקת חכמים ורבי שמעון 52 קיצור תולדות היחסים בין מיתות בית דין השונות 55
57	פרק שלישי: עונש הכרת בכתבי כת מדבר יהודה ובספרות חז"ל עונשי גירוש והבדלה בסרך היחד ובברית דמשק 60 עונש המלקות כתחליף לכרת 82 איום הכרת בין קומרן לחז"ל 96

חלק ב: חטאים

101	פרק רביעי: רשימות חייבי מיתות רשימות משנת סנהדרין־מכות ויחסן למשנת כרתות א, א 102 זמנה של הרשימה ומחבריה 107 חייבי מיתות בספרות קומרן 113 משנת סנהדרין וספר גזרות של הצדוקים 123
-----	--

	רשימת חייבי מיתה ויחסם של חכמים לעונש המוות	126
127	פרק חמישי: 'אלו הן הנהרגין' – בסיף מות יומת – בסיף 129 'במה שרצח זה ירצח זה' 134 מות יומתו הנואף והנואפת – בסיף 145 ייחודה של מיתת סיף 148	
150	פרק שישי: נביאים והדיוטות, מסיתים ומדיחים המסית והמדיח: שניים שהם אחד 150 נביאי שקר: שניים שהם אחד 158	
166	פרק שביעי: הזר הקרב וגם בעליו – 'יומת' 'והזר הקרב יומת' 166 'וגם בעליו יומת' 171	
178	פרק שמיני: רשימות חייבי מלקות גבולות הרשימה והיקפה 179 מקורותיה המקראיים של רשימת 'אלו הן הלוקין' 190 רשימת חייבי מלקות והקדושה המבדלת 198 חייבי מלקות: בין מסורת הרשימות למסורת הכללים 202	
205	אחרית דבר	
217	הקיצורים הביבליוגרפיים	
231	מפתח המקורות	
242	מפתח השמות והעניינים	

פתח דבר

תחילת עיסוקי בתורת העונשים של חז"ל הייתה בכתיבת עבודת המחקר לתואר מוסמך. עבודה זו, שנושאה היה עונש הגלות, נכתבה במחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן בהדרכתו של פרופ' דניאל בויאריץ. ממנו למדתי את יסודות הפילולוגיה ואת דרכי המחקר המדעיות. אני מודה לרבי דניאל על השעות הרבות שהקדיש לי במסירות אין קץ בימים ההם, ועל הידידות העמוקה שאנו קשורים בה בזמן הזה. את עבודת הדוקטור על עונש המלקות כתבתי בהדרכתו של מורי ד"ר משה וויס, איש תורה ועבודה. הנחייתו המעודדת, המיוסדת על רוחב ידיעותיו בספרות התלמוד ותולדות המחקר, וגם ביקורתו החדה היו עבורי חוויה רוחנית ואינטלקטואלית נפלאה.

שני מחקרים אלה סללו את הדרך לכתיבת הספר הזה, שבו אני מסרטט תמונה כוללת של תורת העונשים של חז"ל. מתוך התבוננות בדרכי פרשנותם של התנאים והאמוראים למקורות המקראיים אני עוקב אחרי הדרך שבה עיצבו חכמים את תורתם זו. קראתי לספר 'עונשים וחטאים' כדי לרמוז לנקודת המוצא לחיבור, והיא שרשימות החוטאים השונים והעונשים המוטלים עליהם הם ביטוי לתפיסת חומרתן ואופיין של העברות שבגינן הם מוטלים. בספר נידונים עונשי כרת, מיתות בית דין השונות ועונש המלקות (פרק זה הוא עיבוד של חלק מעבודת הדוקטור).

ממד עומק אחד נוסף על הבנת המסורת ההלכתית של חז"ל נובע מהשוואתה למסורות המצויות במגילות מדבר יהודה. את התמחותי בספרות זו אני חב למרכז ללימודי יהדות של אוניברסיטת הרוורד. שהייתי שם בשנת תשנ"ו כעמית מחקר על שם 'סטור' אפשרה לי להתפנות ללימודים ולמחקר בתחום חדש זה. את רוב כתיבתו של הספר עשיתי בשנת תש"ס בעת שהותי באוקספורד במרכז ללימודי עברית ויהדות, בזכות מלגה על שם דויד פטרסון שהעניקו לי מנהלי המרכז. זה למעלה מעשר שנים שאני זוכה ליהנות מהכנסת האורחים של מכון שלום הרטמן שבירושלים. פרופ' דוד הרטמן, מייסדו ומנהלו של המכון, השכיל לבנות בו 'בית ועד לחכמים', ועל כך אני חב לו תודה עמוקה. כמה ממורי ועמיתיי דנו עמי בנושאים הנידונים בספר זה, קראו פרקים מכתב היד והעירו הערות מחכימות שחלקן שולבו בגרסה הסופית. אני מודה לפרופ' גארי אנדרסון, פרופ' משה הלברטל, ד"ר כנה ורמן, פרופ' מנחם כהנא, פרופ' שלמה נאה, ד"ר ישראל קנהל, ד"ר חיים שפירא וד"ר עדיאל שרמר.

ביתי האקדמי הוא המחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן. זכות גדולה

בקידום מחקרי שמורה לתלמידיי במחלקה, לעמיתי להוראה ולסגל המנהלי ובראשו הגב' רבקה דגן. במיוחד אני מבקש להודות לראש המחלקה, פרופ' יוסף תבורי, על תמיכתו ועידודו המתמידים.

כמה גופים תרמו להוצאת הספר לאור. תודתי נתונה לקרן לוציוס נ' ליטאואר, ניו יורק, למכון שלום הרטמן, למרכז נפתל לחקר התורה שבעל פה של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן ולפקולטה למשפטים של האוניברסיטה.

אחרונים יבואו על הברכה הוצאת מאגנס של האוניברסיטה העברית בירושלים ומנהלה מר דן בנוביץ, ששקד במקצועיות וביסודיות על הוצאת הספר והוציא מתחת ידו עבודה מתוקנת וראויה, וכן לגב' יהודית שמש, העורכת הלשונית של הספר. אמנם אין אנו קרובי משפחה, אך במהלך עבודתנו המשותפת רכשתי ידידה חדשה.

את הספר אני מקדיש לרעייתי שולמית בהוקרה על שנים רבות של שותפות ואהבה.

אהרן שמש

אדר תשס"ג, אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

הרעיון של שכר ועונש, מן הרעיונות המרכזיים בתורה, הוא עיקרון מכוון בחשיבה המקראית. עם זאת רוב התייחסויותיה של התורה לעונשם של עבריינים הוא בזיקה לכלל האומה ולא ליחיד. בפרשת והיה אם שמוע (דברים יא), בתוכחות שבספר ויקרא (כב) ובספר דברים (כח) ובעוד מקומות מזהירה התורה מפני הצטברות חטאים רבים ומאיימת בעונשים כבדים שיבואו בעקבותיהם על עם ישראל: 'עצירת גשמים, רעב, מחלות, מלחמה ואף גלות. לעומת זאת מצומצם למדי מספר העברות שבגללן מטילה התורה במפורש עונש ספציפי. בפרשת משפטים שבספר שמות מופיעים אמנם כמה עונשים, ברובם עונשי ממון ובמקום אחד אף עונש הגוף,¹ אבל כולם מתייחסים למשפטים מן התחום האזרחי. פרט לאלה, עונש המוות הוא למעשה העונש היחיד המשמש בתורה, וגם הוא מוטל רק על מספר קטן של בעלי חטאים חמורים במיוחד. תורת העונשים המקראית היא אפוא חלקית בלבד, ומעמידה אתגר נכבד בפני מי שמבקש לייסד על פי הוראותיה של התורה מוסדות משפט ארציים וליצור מתוך הדינים וההוראות בעלי האופי הקזואיסטי שבה מערכת משפטית שלמה וקוהרנטית, המבוססת על עקרונות אחידים ומארגנים שיכילו את הפרטים כולם.

עניינו של חיבור זה הוא לסרטט את קוויה הכלליים של תורת העונשים של חז"ל ושל כת מדבר יהודה ולעקוב אחר דרכי פרשנות המקרא של שתי קבוצות אלה במאמצייהן לגבש את תורתן. הדרך שבה מילאו שתי הקבוצות את החסר שבחוק המקראי ויישבו את הסתירות בין הפרשיות השונות שבתורה עשויה ללמד אותנו לא רק על דרכי פרשנותם את הטקסט המקראי ותפיסתם אותו אלא גם על עמדותיהם התאולוגיות והחברתיות. תורת העונשים של כל חברה היא ביטוי לעמדתה בכמה נושאים חשובים כמו מטרות הענישה ומקומם של בית הדין ושל החברה ביחסים שבין אדם לאלוהים.

תעריף העונשים שבכל ספר חוקים הוא גם השתקפות של תפיסת חומרת העברות בעיניו של המחוקק; עונש קל יחסית מוטל על עברה קלה ועונש חמור יותר על עברה חמורה. חז"ל ואנשי כת מדבר יהודה, בפרשם את המקורות המקראיים ובסוגם את החטאים השונים לקבוצות משנה על פי העונשים

1 שמ' כא, כג-כה: 'ונתת נפש תחת נפש. עין תחת עין שן תחת שן' וכו'. השיטה הרווחת אצל חז"ל היא שמדובר כאן בתשלומי ממון, אבל ר' אליעזר קרא כנראה את הפרשה כפשוטה (ראו בבלי, בבא קמא פד ע"א). ראו גם דב' כה, יב: 'וקצתה את כפה, לא תחוס עיניך'.

המוטלים עליהם, מבצעים למעשה פעולת חקיקה. גם כאשר להם ניתן אפוא ללמוד מרשימות העונשים על חומרת החטאים השונים לפי תפיסתם. נושא זה מעסיק אותנו בעיקר בחלק ב של הספר.

כנקודת המוצא הטקסטואלית למחקר בחרתי את רשימות חייבי העונשים שבמשנת מסכת סנהדרין-מכות: רשימות חייבי מיתה ורשימת חייבי מלקות. רשימות אלה מתאפיינות באחידות ובאנונימיות. כוונתי לומר שאין בכל הרשימות אף לא מחלוקת אחת, ושכולן סתמיות: אין נזכרים שמות דובריהן. מבחינה זו רשימות חייבי מיתה ומלקות הן מעין ספר גזרות, כמו זה המיוחס לצדוקים בסכוליון למגילת תענית.² האומנם שימשו רשימות אלו אי פעם כספר גזרות, כלומר האם נועדו להיות ספר לימוד מעשי לבית הדין ולהורות לו באיזו מיתה להוציא להורג את העבריינים? שאלה זו קשורה לשאלת זמן חיבורן של הרשימות ולשאלה אם נהגו עונשי מיתת בית דין באותה התקופה. לפי המסורת המקובלת בספרות התלמודית, דיני נפשות כבר בטלו ארבעים שנה קודם לחורבן.³ הוזה אומר שכדי לטעון שרשימות אלו נוצרו על מנת לשמש באופן מעשי את בתי הדין יש להקדים את שיעור זמן חיבורן אל תוך תקופת הבית השני. זמן החיבור של הרשימות נידון להלן בפרק הרביעי, ומסקנתי שם היא שאף אם ראשית היווצרותן של הרשימות הייתה כבר בתקופת הבית השני הרי ברור שעיצובן בצורתן הנוכחית לא קדם לדור יבנה. אחד הנימוקים העיקריים לקביעה זו הוא הכללתה של מיתת החנק כאחת מארבע מיתות בית דין הממוסדות. בניגוד לסקילה ולשרפה המפורשות בתורה, מיתת סף-הרג כמיתת בית דין ממוסדת, ובעיקר מיתת החנק, הן חידוש של החכמים. סקירה של המקורות מימי הבית – ספרות קומרן, פילון ויוסף בן מתתיהו – מלמדת בוודאות שמיתת החנק עדיין לא הייתה מוכרת להם. פירוש הדבר שיש צורך להבין אחרת את מגמת עיסוקם של החכמים במנייתם של חייבי המיתות ואת המיון שהם ממיינים את רשימות חייבי המיתה השונים.

סקירה של חייבי מיתות בית דין המוזכרים בספרות קומרן והשוואתה לרשימות המשנה העלתה ממצא מעניין: בעוד שרשימת המשנה צמודה באופן מוחלט לתורה, ספרות קומרן נוקטת מידה רבה של חופש בקביעת עונשי מיתה לעבריינים שונים. במילים אחרות, ברשימות חייבי המיתה של המשנה מנויים אך ורק עבריינים שהתורה פסקה להם במפורש עונש מיתה בידי אדם ולא נוסף על אלה ולו עבריין אחד. בספרות קומרן לעומת זאת אנחנו מוצאים תוספת של כמה וכמה עונשי מיתה שלא נזכרו בתורה. לא רחוק בעיניי שאחד המניעים שהניעו את התנאים ליצור את רשימות חייבי המיתה הייתה התנגדותם למגמה האחרת, המרחיבה את

2 בפירוש למועד הארבעה בתמוז. ראו הדיון להלן עמ' 124.

3 בבלי, שבת טז ע"א (ומקבילות); ירושלמי, סנהדרין א, א (יח ע"א). גם המחקר המודרני מסכים ברובו עם מסורת זו. ראו אלון, תולדות, א, עמ' 129–131; שטרן, בית שני, עמ'

תחומי החלת עונש המוות. אחד מחידושיה החשובים של רשימת חייבי מיתות שבמשנה הוא אפוא חידוש שבשתיקה: רק אלו (שנזכרו בפירוש בתורה) נידונים למיתה בידי בית דין ולא עבריינים אחרים. מחלוקת זו היא ביטוי למחלוקת עמוקה יותר בין התנאים לאנשי כת מדבר יהודה בתפיסתם את תפקידם של החברה ושל בתי הדין כמייצגיה בענישתם של העוברים על המצוות. בעוד שהחכמים רואים את עצמם אנוסים על פי הדיבור לבצע את עונש המיתה שהטילה התורה על העבריינים, ההלכה הכיתתית נטלה לעצמה גם את תפקיד המחוקק. בעברות שנראו בעיני אנשי הכת חמורות במיוחד, כאלה המוזכרות בתורה אך אין מפורש בהן עונש מיתה, ופעמים אף בעברות שאינן מפורשות בתורה כלל, ירדו הם לסוף דעתו של האל והחליטו לקבוע לעבריינים הללו עונש מיתת בית דין.

ההבדל בין תפיסתם של אנשי כת מדבר יהודה את תפקידה של הענישה בכלל ואת תפקידו של בית הדין בהקשר זה לבין תפיסתם של חכמים בא לידי ביטוי בולט עוד יותר בדרך טיפולן של שתי הקבוצות בחסר שבחקיקה המקראית. כפי שכבר צוין למעלה, מצומצם ביותר הוא מספר העבריינים שהתורה קובעת להם עונש ספציפי במפורש. מה יהא אפוא דינם של שאר החוטאים? עניין זה נידון בפרק השלישי של הספר. שם אני מציע ששתי הקבוצות שותפות לדעה שהפתרון לבעיה נעוץ בפרשת עונש הפְּרָת שבכמדבר טו. לאחר שהתורה מסדירה את הכפרה הריטואלית לחוטא בשגגה בהקרבת קרבן חטאת, היא קובעת שבניגוד לכך 'והנפש אשר תעשה ביד רמה מן האזרח ומן הגר, את ה' הוא מגדף ונכרתה הנפש הָקוּא מקרב עמה. כי דבר ה' בזה ואת מצותו הפר, הכרת תכרת הנפש ההוא עונה בה' (שם, ל-לא). איום הכרת מופנה אפוא כלפי כל מי שעבר במזיד על אחת מכל מצוות התורה. אף שאין ספק שחכמי כת מדבר יהודה, כמו חז"ל אחריהם, הבינו את עונש הכרת כעונש אלוהי, אלה גם אלה נוטלים לעצמם במפתיע את החירות להתערב בדרכי ההנהגה האלוהית, לפעול בעצמם ולהעניש את החוטאים. ההבדל המשמעותי ביניהם הוא בדרך שבה הם עושים זאת. ההלכה הכיתתית קבעה שהחוטאים במזיד יגורשו מן העדה, ואילו ההלכה של חז"ל הענישה את העוברים על מצוות לא תעשה במזיד בעונש המלקות. עונש הגירוש של כת מדבר יהודה הוא תוצאה של השקפת עולמם הדיכוטומית של בני הכת, המחלקת את האנושות לבני אור (כלומר חברי העדה עצמם) ובני חושך הנתונים למרותו של בליעל וסופם שיישמדו וייכרתו מן העולם. לפי תפיסתם, התנהגותו המחוצפת של העובר על המצוות ביד רמה מוכיחה שהוא איננו באמת מבני האור, והתגלגלותו לעדה בטעות יסודה. גירושו של החוטא מן העדה הוא בעצם העברתו לתחומם של בני החושך, לגזרת גורלו הקדומה. שם הוא ייכרת עם כל בני מינו. להכרעתם של חז"ל להעניש את החוטאים במזיד בעונש המלקות משמעות שונה לגמרי. המאפיין החשוב ביותר של הכרת כעונשו של המזיד עולה מהנגדתו לחובת הבאת קרבן החטאת המוטלת על השוגג. בעוד שלשוגג ניתנת האפשרות לכפר על המעשה בהבאת קרבן, הכרת המוטל על המזיד הוא סופי ובלתי הפיך. התנאים, שהמירו את הכרת בעונש המלקות, עשו מעשה נועז שמשמעו אילוך

CONTENTS

Prologue	v
Introduction	1

Part I: Punishments

Chapter 1: How many modes of death penalty handed to the court	11
Chapter 2: Lenient and severe death penalties	35
Chapter 3: The punishment of “Excision” in the Dead Sea Scrolls and Rabbinic literature	57

Part II: Sins

Chapter 4: List of those subjected to the death penalty	101
Chapter 5: Those put to death by the sword	127
Chapter 6: False prophets and provocateurs	150
Chapter 7: Death penalty by the court as against death penalty by heaven	166
Chapter 8: List of those to be flogged	178
Epilogue	205
Bibliography	217
Index of Sources	231
Index of Names and Subjects	242

SUMMARY

The attitude towards punishments is a central manifestation of the self-definition of any legal system. Through the study of punishment one can grasp the concept of sovereignty within a legal system, the way it defines sins and measures their severity, the forms in which such a system categorizes sins into different groups, and the manner in which such a system develops notions such as atonement, retribution, revenge, rehabilitation and deterrence. The material that deals with these subjects in rabbinic literature is concentrated in the last chapters of tractate Sanhedrin and in tractate Makot. These chapters consist mainly of lists of sinners and their punishments.

The book examines these lists in light of their biblical background, compares them to other Tannaitic evidence especially from the corpus of Halakhic Midrash and suggests an understanding for the way in which they were crystallized. A complex analysis of the meaning of these lists has been done in order to enable a better understanding of some of the fundamental issues concerning the concepts of sin and punishment in rabbinic literature. A full understanding of the rabbinic conception of punishment necessitates a careful philological and literary examination of these texts in relation to the development of the halachah since the second temple period onwards. Therefore, a central component of the book consists of a systematic inquiry into interpretative context and its comparison to alternative and early interpretations within the Qumran literature.

The book is divided into two parts. The first part deals with the punishments. It survey the development of the various modes of the death penalty and the concept of their proportional gravity; the punishment of excision as understood in Qumranic and Rabbinic literature and its relationship to the punishment of flagellation. In the second part "Sins", the lists of sinners and their punishments are surveyed and analyzed, the significance of different traditions are examined and the full meaning of some sins is provided.